

Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

(Ֆիլոսոֆիական գիտ. բեկնածու)

ԼԵԶՎԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻ ԶՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

(«Նի» մասնիկի» և «ճի» մասնիկավոր բառերի մասին)

այագիտության և մասնավորապես հայ բարբառագիտության մեջ մինչև այժմ եի-ն ճանաչված է իբրև բառամասնիկ, նախամասնիկ, նախադրություն, որը դրվելով բառերի սկզբից, ցույց է տալիս ներս, մի բանի ներսում լինելը, գտնվելը: Այսօրինակ բացատրությունը իր մեջ ճշմարտության հատկանիշներ պարունակելով հանդերձ, տառապում է միակողմանիությամբ: Եի-ն է, եի-ն նախապես ձևացել է ներս, (ներքս) բառից, բայց հետագայում մաշվելով, ամբողջական բառից մնացել է երկու, և ավելի ուշ շրջանում՝ միայն մի հնչյուն, որի հետևանքով բառը կորցրել է ոչ միայն ֆորմալ կողմը, այլև փոխել, վերառել է իր նախնական նշանակությունը, բովանդակությունը, այդ պատճառով էլ այդ եի-ն դրվելով որոշ բառերի սկզբից կամ վերջից՝ ստեղծում է զանազան բառահարաբերություններ, բառին տալով նոր երանգ, նոր իմաստ, այլ կերպ ասած՝ մի շարք ժողովրդական լեզուններում, ինքնուրույն ճանապարհով ամբողջական բառից առաջացել է նախածանց դարձող մասնիկ: Մեր կարծիքով եի ձևովը անցել է զարգացման հետևյալ ուղին՝ ներքև-ներս-նես-նի-ն: Մեր ասածները հաստատելու համար, բերենք եի մասնիկավոր բառերը և ցույց տանք՝ յուրաքանչյուրի նշանակությունը:

Ա.— Նի ձևովը (մորֆեմա) բառասկզբից.

Նի անել, եի ընգրկել, եի ընել կամ եի

հրսնել, եի թակել, եի թողել, եի ինել, եի խաղել, եի խրժկել, եի կյալ, եի կապել, եի կենալ, եի կոխել, եի հաճել, եի անտանել, եի հետ տալ, եի մաշիլ, եի մընալ, եի եր տալ, եի ջարել, եի շրլալ, եի պրանել, եի պրծնել, եի վեր տալ, եի վրհալ, եի տալ, եի տրեղալ, եի փաշիլ, եի փիցիլ, եի փսլ, եի օնել:

Բ.— Նի ձևովը բառավերջից. Արխընի, արտընի, երէսընի, ծըմակընի, հըղեննի, մըղակընի, շէնընի, պատընի և այլն:

1. Նի անել նշանակում է ներս անել, օրինակ՝ «Ուզե՛ր նի արա գոմը» (ներս արա գոմը): Նի անել նշանակում է նաև հոգեկան ապրումները ներսում պահել, չարտահայտել և այդ ձևով տանջվել: Օրինակ՝ ասվում է՝ «Խեղճը այնքան նի արավ, որ մահացավ»: Այսինքն՝ իր ապրումները այնքան չարտահայտեց՝ մահացավ:

2. Նի ընգրկել նշանակում է մեջ ընկնել, միջամտել որեւէ գործի:

3. Նի ընել կամ եի հրսնել նշանակում է՝ ա) տեղ հասնել, օրինակ՝ «Երկու օրում նի հրսա», բ) հարձակվել, ծեծել: Այսպես՝ «Նի հրսա, մի լավ տըէսա» (Հարձակվեցի, մի լավ ծեծեցի):

4. Նի թակել՝ վրա ծեծել. այսպես՝ «Այսօր լվացքը տանելու եմ գետում նի թակում» (Այսօր լվացքը տանելու եմ գետում լվամ. բառացի՝ վրան ծեծեմ):

Նի թակել գործածվում է նաև իբր հայհոյանք:

5. Նի թողել՝ աչքը հառել, սևեռել մի բանի, սպասել մի բանի. օրինակ՝ «Աչքս նի եմ թողել, թե ե՛րբ պիտի գաս»:

1) Ուսումնասիրությունը կատարված է մի շարք հայ բարբառների և մասնավորապես Հաղորթի բարբառի փաստական նյութերի հիման վրա:

6. Նի իճիլ (բառացի նշանակում է՝ ներսում լինել), որն է սուր, սրածայր իր, առարկա մի բանի մեջ մտնելը. օրինակ՝ «Փուշը նի իլավ ոտս», «Ասեղը նի իլավ մատս»:

Իճիլ՝ լինել բայն է, որից և ձայնորդը ընկել է, իսկ ն-ից հետո եկող ե-ն էլ ազդվելով նախորդ ի-ից, դարձել է նույնպիսի ի և այսպիսով լինել—իճիլ. սակայն անցյալի ձևերում նախահնչյուն լ-ն վերականգնվում է կորցնելով և ունգայինը, ի-ն էլ վերածվելով ա-ի՝ լինել—իճիլ—լալ. օրինակ՝ «Գնացած էի լալ» (Գնացած էի եղել):

7. Նի խառվել՝ իրար խառնվել, խճճվել. օրինակ՝ «Նի են խառվել՝ շունը տիրոջը չի ճանաչում»: Այս բայահիմքից էլ կազմվում է նի խառվող ենթակայական դերբայը և ասվում է ասող-խոսող, նաև մեկի կյանքով հետաքրքրվող (դրական իմաստով) մարդկանց նկատմամբ:

8. Նի խրժկել՝ որևէ պինդ մարմնի, իրի, առարկայի ներսի կողմի վրա ծռելը. օրինակ՝ «Խոզովակը այնպես հուպ տվեց, որ նի խրժկեց»:

9. Նի կյալ. ա) կաշել, դիպել մի բանի. օրինակ՝ «Նա լավ մարդ է. նրան նի մէ կյալ»: բ) վիրավորվել հոգեպես, ձանձրանալ տաղտկալի կյանքից. օրինակ՝ «Նա ջանից նի եկած է»: գ) հանդիպել. օրինակ՝ «Այսօր գնացել է նրան նի եկել և վերադարձել»:

10. Նի կապել. ա) փաթաթել, կապկապել. օրինակ՝ «Նրեխային օթորոցի մեջ նի կապել» (կապկապել): բ) ձգել, շարտել մի կողմ, օրինակ՝ «Այդ պետք չէ, նի կապիր կով-կով (շարտիր դեպի վեր)»:

11. Նի կենալ. ա) վառվել. օրինակ՝ «Փայտը նի կացավ»: բ) բարկանալ, բորբոքվել. այսպես օրինակ՝ «Նա ո՞նց է նի կացել, իրեն ուտում է»: Այստեղից էլ նի կըցնել նույն նշանակությամբ՝ «վառել, ջղայնացնել»:

12. Նի կոխել՝ ուժով խոթել, մտցնել. օրինակ՝ «Հացը նի կոխեց գրպանը»:

13. Նի հանել. ա) լցնել. օրինակ՝ «Պուպոկը նի հանեց քսակը»: բ) ուտել. օրինակ՝ «Նա շատ է նի հանում» (ուտում): Ուրիշ բարբառներում նի հանել նշանակում է նաև մի բան վեր հանել, բարձրացնել. օրինակ՝ «Քարը նի հանեց»: «Արձանագրութիւնս այս հրախառնիս պատի վրայ նի հանողը եղել է Կոմիտաս կաթողիկոսը»¹⁾:

14. Նի հետ աճել՝ ծածկել, փակել. օրինակ՝ «Դուռը նի հետ արա» (դուռը ծածկիր):

15. Նի հետ տալ՝ արագ քշել, մանավանդ կենդանիներին. օրինակ՝ «Զին նի հետ տվեց գնաց» (քեց գնաց):

16. Նի մաշիլ՝ ոխակ անել, հանդգնել, խիզախել մի դժվար բանի, իր ուժերին վստահ լինելով, որից էլ նի մաշող հանդգնող, խիզախ, հանդուգն նշանակությամբ:

17. Նի մընալ. Ստ. Մալխասյանցը այս բառը բացատրում է այսպես՝ «Նի մնալ, ացի, չ. բ. սպասել: Նի մնացեք մինչև գամ»¹⁾:

Լեոնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզի Հաղորդի շրջանի բարբառով, նի մնալ՝ սպասել չի նշանակում, այլ նախ՝ շվարել և երկրորդ՝ իբրև բացասական պատասխան բառ մեկի խնդրանքին կամ հրամանին: Այսպես օրինակ՝ «Խնդրե՛ս նի մնացել» (շվարել) կամ՝ «Գնա՛ մի քիչ շուր բեռ», պատասխանը լինում է՝ «Նի եմ մնացել», այսինքն՝ չեմ կարող:

18. Նի եր տալ նշանակում է մի բանի միջով ներքևից վերև անց կացնել, վերև տալ: Օրինակ՝ «Փայան (ձողափայտը) նի եր տուր»:

19. Նի շարել. նի-ն այստեղ ցույց է տալիս հաջորդականություն, օրինակ՝ «Մի ժամ շարունակ նի շարեց» (իրար հետևից շարեց):

20. Նի շըլվել, նի շըլվել՝ մի բանի մեջ փաթաթել, փաթաթվել: Համապատասխանում է ռուսերեն՝ окутать, окутывать, окутаться, окутываться բառերին: Օրինակ՝ «Նա նի շըլվեց վերմակի մեջ»:

21. Նի պրանել՝ ծեծել. օրինակ՝ «Այնքան նի պրանեց, որ մահացավ»:

22. Նի պրճնել՝ արագ ներս անցնել, խցկվել. օրինակ՝ «Օձը նի պրճավ անցքը» (խցկվեց, արագ ներս մտավ):

23. Նի վեր տալ՝ ճիշտ նի եր տալ-ու հակառակ գործողությունը: Օրինակ՝ «Խոտը կտուրից նի վեր տուր» (ներքև տուր):

24. Նի վընաքել. ա) շրտ կողմից դեպի կենտրոնը հավաքել: բ) գործ է ածվում իբրև հայհոյանք:

25. Նի տալ. ա) կաշել, հպել, դիպել. օրինակ՝ «Զեռքը նի շտա, թե չէ կփշացնես»: բ) ներս տալ. օրինակ՝ «Փայտը նի տուր վառարանը»: գ) ուտել. օրինակ՝ «Այնքան նի տվեց, ուտվա»:

26. Նի տըէնալ. ա) թափվել. օրինակ՝ «Ջուրը նի տըէնավ տունը»: բ) ներս դառնալ, մտնել. օրինակ՝ «Ուրբը նի տըէնան այգին»:

1) Այս օրինակը քաղել ենք Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանից», էջ 461:

1) Ստ. Մալխասյանց, «Հայերեն բացատրական բառարան», էջ 461:

Ուրիշ բարբառներում էի դառնալ նշանակում է՝ ա) հետ դառնալ. օրինակ՝ «Աղշկերբը եկան, նի դառան: Ընկան զորքի հետեից, զորքը նի դառավ, շարդեց նրանց»: բ) վրա պրծնել. օրինակ՝ «Նի դառան հացին, կուշտ կերան»¹⁾:

27. Նի քաշիլ. ա) վեր բարձրացնել. օրինակ՝ «Ես նրան բան հարցրի, իսկ նա ուսերը նի քաշեց» (բարձրացրեց):

28. Նի քիցիլ՝ ներս գցել. օրինակ՝ «Էշը նի քիցի գտմը»:

29. Նի քսել՝ շոշափել, քսել, տրորել. օրինակ՝ «Լվացքը այնքան նի քսեց՝ մաշվեց»:

30. Նի օնել. ա) վերցնել. օրինակ՝ «Գնա առա՛, թող մի բաժակ ջուր նի օնի տաքեզ» (վերցնի):

բ) սկսել. օրինակ՝ «Նի անելուց (սկսելուց) մի ժամ առաջ դուրս եկավ»:

Նի օնել-ից էլ՝ եի կալավ. նշանակում է սկսեց անձրևել, անձրևում է: Այսպես կոչված՝ անդեմ բայ է, ինչպես ռուսերեն՝ Морозит, ֆրանսերեն՝ il pleut, գերմաներեն՝ es regnet և այլն: Ակադեմիկոս Ն. Մաքր այս անդեմ բայերի մասին գրում է.

«Хотя все эти так называемые безличные глаголы: русский «меня лихорадит», французский *il fait chaud* «жарит», немецкий *es regnet* «он льет с неба» смущают теперь, как исключительные глаголы, ибо сообщая о состоянии здоровья или погоды, они оформлены, как действительные, вопреки ожиданию, нашего мышления, и это вынуждает составителей школьных грамматик называть их «безличными», когда лицо субъект, «он», «она» или «оно» некогда производительный тотем: у русского глагола «меня лихорадит» это дух немощи, у француза в глаголе *il fait chaud* он жарит, это бог солнце, у немцев *es regnet* «он (бог-небо) льет воду» это—наследие того действительного бытия человечества, при том не от одной, а различных эпох, когда человечество было убеждено (мы теперь скажем еще верит), что болезни насыпают и погоду делают особые духи, божества и другие фетиши»²⁾.

Ն. Մաքրի այս մեկնաբանությունը վերաբերում է նաև հայերենի և առհասարակ որևէ լեզվի այսպես կոչված անդեմ բայերին, ինչպես՝ անձրևում է, շոգ է և այլն:

Նույնը պետք է ասել և բարբառային ձևերին, ինչպես՝ եի կալավ, ետ կալավ և այլն:

գ) պատել, շրջապատել, տարածել. օրինակ՝ «Մոսկուր նի կալավ տունը»:

¹⁾ Ստ. Մալխասյանց, անդ. էջ 463:

դ) բռնել. օրինակ՝ «Ծավը նի կալավ ջանը»:

31. Արխնի, ծրմակրնի, դուռնի, երեսընի, և այլն բառերի մեջ եի-ն ցույց է տալիս այն տեղը, ուր կատարվում է ենթակայի գործողությունը և նշանակում է՝ մի բանի մոտով, շուրջը, ափով, միջով: Այսպես՝ «առու-նի» նշանակում է՝ առվի եզրով, ափով, «արտընի»՝ արտի միջով, «երեսընի»՝ դեմ, առաջ. օրինակ՝ «Գայլը դուրս ցկավ երեսընի» (դեմը, առաջը), «դուռնի»՝ դռան առջև, վրայով. օրինակ՝ «Դուռնի կանգնել» (դռան առջև), «Առն դուռնի գնաց» (դռան վրայով):

Այսպիսով եի ձևովը դրվելով բայասկզբին (ոչ բոլոր բայերի), կազմում է բաղադրյալ բայեր և ցույց է տալիս՝

1. Ներս (գրաքար՝ ներքս), ինչպես՝ նի անել, նի ինել և այլն:

2. Տեղ հասնել, ինչպես՝ «Երկու օրում նի հասա»:

3. Հարձակվել, ինչպես՝ «Նի հասա նրան ծեծեցի»:

4. Վրա ծեծել, ինչպես՝ նի թակել:

5. Աչքը հառել, սեռել մի բանի, ինչպես՝ նի թողել:

6. Խառնվել, խճճվել, ինչպես՝ նի խառվել:

7. Մոել ներսի կողմի վրա, ինչպես՝ նի խժկել:

8. Կաշել, դիպել, հպել, ինչպես՝ նի կյալ:

9. Փաթաթել, կապկապել, շարտել, ինչպես՝ նի կապել:

10. Վառվել, բորբոքվել, ինչպես՝ նի կենալ:

11. Ուժով խոթել, ինչպես՝ նի կոխել:

12. Լցնել, ուտել, վեր հանել, բարձրացնել, ինչպես՝ նի հանել:

13. Մածկել, փակել, ինչպես՝ նի հետ անել:

14. Արագ քշել, ինչպես՝ նի հետ տալ:

15. Հանդգնել, խիզախել, ինչպես՝ նի մաշիլ:

16. Շվարել, վարանել (նաև սպասել), ինչպես՝ նի մընալ:

17. Հաջորդականություն, ինչպես՝ նի շաբել:

18. Խցկվել, փաթաթվել, ինչպես՝ նի շըլովել:

19. Մեծել, հարվածել, ինչպես՝ նի պրանել:

20. Հավաքել դեպի կենտրոնը, ինչպես՝ նի վըհաքել:

21. Թափվել, ետ դառնալ, վրա պրծնել, ինչպես՝ նի տըէնալ:

22. Բարձրացնել վեր, ինչպես՝ նի քաշիլ:

23. Շոշափել, տրորել, քսել, ինչպես՝ նի քսել:

24. Վերցնել, սկսել, պատել, շրջապատել, բռնել, ինչպես՝ նի օնել:

Մյուս դեպքում, եի ձևովը կցվելով գոյականների վերջից՝ ցույց է տալիս գործողության տարածությունը, տեղը և պահանջում է որոշյալ հայցականով խնդիր և որպես նախադասության անդամ, սովորաբար լինում է տեղի պարագա, ինչպես օրինակ՝ առումի՝ «առվի ափով», արտրնի՝ «արտի միջով», երեսընի՝ «երեսին», դուտընի՝ «դուան առջև», «դուան վրայով» և այլն: Այսպիսով, եի-ն ո՛չ միայն մի կամ երկու նշանակություն ունի, ինչպես այդ ընդունված էր մինչև այսօր, այլ երեսունից ավելի իմաստային երանգավորումներ:

Եզրակացություն

Մեր կողմից տրվող կանոնները, սահմանումները չեն սպառում տվյալ հարցի բոլոր կողմերը:

Դիտության և տեխնիկայի նվաճումների օգնությամբ և մեր ամենօրյա ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների ու գիտական պեղումների միջոցով, բացահայտվում են երևույթի նոր կողմեր, նոր հատկություններ, նոր գծեր, ուստի երեկվա բացառությունը (կամ բացառությունները) այսօր դառնում է օրինաչափություն, իսկ «անիմանալի» կամ այսպես կոչվող կանտյան «ինքնին իրերը» դառնում են իրեր մեզ համար, գիտության համար:

Այսպես օրինակ՝ մինչև այսօր մեր աշխարհաբար գրական լեզվի, ինչպես նաև ժողովրդական բանավոր լեզուների՝ բարբառների միավանկ բառերի հոգնակին կազմելու համար տրված է այսպիսի մի սահմանում՝ «Բոլոր մեկ և մեկ ու կես վանկանի բառերը, շնչին բացառությամբ, իրենց հոգնակին կազմում են եր մասնիկով», ինչպես՝ ծառ՝ ծառեր, պատ՝ պատեր, տուն՝ տներ, կամեն՝ կամներ, մոկեն՝ մկներ: Մինչդեռ մեր հետազոտ ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ այդպիսի սահմանումը թերի և միակողմանի է: Մեր տրամադրության տակ գտնվող փաստական հարուստ նյութի հիման

վրա, վերջերս մի քանի բարբառներում գտանք հարյուրավոր միավանկ բառեր, որոնք իրենց հոգնակին կազմում են հավասարապես՝ եր, էֆ, եե, ֆ, էն և այլն հոգնակիակերտ մասնիկներով:

Հոգնակիների կազմության խնդիրը թողնելով հետագային, վերադառնանք քննարկվող հարցին, ա՛յն հարցին, թե ի՛նչպես է բացատրությունը դառնում օրինաչափություն:

Դեռևս 1892 թվին, Ֆրանսիացի լեզվագետ հնդեվրոպաբան Անտուան Մեյեն իր մի հոդվածում գրում է, թե հայերենի ուն փակ վանկում մնում է ո(օ), իսկ բաց վանկում՝ ա: Միակ արժեքավոր օրինակն է, — գրում է Մեյեն, — կով, թեպետ պետք է նշել, որ այս բառը պահպանվել է kaw, մինչդեռ սով, ծով մնացել են: Մեյեն նկատի ունի պարզապես Ղարաբաղի բարբառը, ինչպես այդ երևում է հետևյալ տողերից. „Encore il faut noter que ce mot se présente dans le dialecte du Karabagh sous la forme kaw, tandis que sov (սով) „faim“, dzov (ծով) „mer“ ont persisté“:

Մեյեն կարծում է, թե հայերենի ուն փակ վանկում չի կարող ա դառնալ և իբրև բացառություն բերում է կով բառը, իսկ սով և ծով բառերում, նրա կարծիքով, ո(օ)-ն մնում է ո:

Մեր ուսումնասիրությունը պարզեց, որ Մեյեի այդ սահմանումը միանգամայն սնանկ է և միակողմանի: Մեր մի քանի բարբառներում, և մասնավորապես Հաղորդի բարբառում, իբրև օրինաչափություն, բոլոր բառերում վ-ից առաջ գտնվող ո-ն (լինի այդ միավանկ թե բազմավանկ) վերածվում է ա-ի:

Այսպես օրինակ, կով՝ կավ, հով՝ հավ, ծով՝ ծավ, սով՝ սավ, խորովել՝ խրավել, խոով՝ խռավ և այլն:

Եվ այդպես, ո՛րքան ավելի ենք թափանցում բնության և հասարակական երևույթների խորքերը, ա՛յնքան ավելի նոր հատկանիշներ, նոր կողմեր են բացվում մեր առաջ և առօրյա պրպտումներով ու պեղումներով զարգացնում ենք գիտական միտքը ու առաջ շարժում գիտության անիվը:

1. M. A. Meillet, Notes Arméniennes, Paris, p. 4:

